

קדושתה של ארץ-ישראל בחסידות המוסלמית

מאת שלמה רב גויטיין

חקירותיהם של גולדזיהר, ניקולסון ואחרים גילו — ואולי נכון יותר לאמור: אימתו — את העובדה, שגם המסורת הצופית קבעה אותה, כי המיסטיקה והחסידות המוסלמית, עם כל ההשפעות הזרות שנקלטו בהן, לא היו ביסודן אלא פיתוח של צד אחד שהיה בנמצא, ואפילו בולט, בתפיסה הדתית המקורית של האסלאם המוחמדי, ועל כן לא יפלא שגם היחס אל ארץ-ישראל בחוגיהם של חסידי האסלאם לא היה בעיקרו אלא הדגשה יתרה והעמקה של מה שנמצא באסלאם הקדום בכלל.

אלא שאין קל לקבוע מה היתה עמדתו של האסלאם המקורי ביחס לקדושתה המיוחדת של ארץ-ישראל. בפסקה מפורסמת בספרו מחקרים אסלאמיים¹, שהועתקה והובאה עשרות פעמים, ביקש גולדזיהר להוכיח כי מסורות על קדושת ארץ-ישראל בקבלה המוסלמית היו זיופים, שהומצאו לטובת הצרכים הפוליטיים של האומיים, אשר ביקשו להטות את העלייה לרגל מן העיר מכה, שהיתה אז ברשות יריביהם, אל ירושלים, שהיתה אחד ממרכזי שלטונם. אך דברי גולדזיהר אינם מבוססים כל צרכם במקום ההוא, ובהכללה ששיוו עליהם מעתיקהם לאחר-מכן — אינם נכונים לגמרי. עד הכתר לתיוזה של גולדזיהר, ההיסטוריון אל-יעקובי, הוא בעל נטיות שיעיות מובהקות ומבקש להשמיץ את שם האומיים. דבריו² שעבד אל-מלך הח'ליפה ביקש להנהיג את החג' למקדש ירושלים מתנגדים לכמה ידיעות מהימנות אצל ההיסטוריונים העתיקים: דגלו של עבד אל-מלך הופיע בחג' של שנת 68 להג'רה יחד עם דגלי יתר המפלגות היריבות, וכל כך רחוקה היתה מאנשי עבד אל-מלך האידיאה שהחג' עם סיבוב הכעבה יוכל להיעשות במקום אחר, שאפילו בשעה שצר על מכה ביקש חג'אג' מצביאם רשות מן האויב לקיים את מצוות החג' בתוך העיר³. גם מבחינה פוליטית לא היה שום טעם להטות את החג' אל ירושלים. אדרבה! וכי מה עשה מוחמד כשבקש לכבוש את עיר מולדתו מכה? הוא הכריז על קדושתה והלהיב את מאמיניו להוציא את העיר המקודשת מידי הכופרים המטמאים אותה. אותו נימוק בדיוק היה משמש המרצה במלחמת עבד אל-מלך ביריבו: אין להשאיר את מקדש האסלאם בידי פושע המפר את אחדות האומה המוסלמית. ואין צורך לומר שדברי אל-יעקובי, כי במשך כל ימי האומיים היו נוהגים הם — כדוגמת עבד אל-מלך — את הטואף (הסיבוב) בירושלים במקום מכה, הם שקר גס⁴, המזום בעשרות ידיעות מדוייקות על עליות רגל למכה שערכו הח'ליפים האומיים. מאותו סוג הוא הסיפור שהח'ליפה

1) I. Goldziher, *Muhammedanische Studien* II, S. 35-37 ר' (1)

2) ר' חלק ב', ע' 311 — הובאו אצל גולדזיהר, כנ"ל.

3) ר' אנסאב אל אשראף, הוצאת האוניברסיטה העברית, ח"ה, ע' 360-362 והמקורות המקבילים.

4) לקרפטס האמאעיליים ייחסו את ההלכה שיש לפנות בתפילה לירושלים, ולא

למכה, וגם לעלות לרגל רק אליה; ר' א-טברי, ח"ג, ע' 2128. אמנם, ניכרות אצל הקרמטים נטיות סינקריטיסטיות מובהקות; אף-על-פי-כן מתקבל יותר על הדעת שגם כאן אין לפנינו אלא הוצאת דיבה.

מעאויה ניסה להעביר את יום התפילה בציבור מיום שישי לשבת, סיפור שאבן עסאקר מתאמץ ללא צורך לבטלו באריכות⁵. בחשיבות התפילה בירושלים — לא חגג, כמובן — כבר הכיר עמר (עיין בסיפורי הסגרת ירושלים לדידו); מעאויה (השווה סיפורה של הכרוניקה הסורית על המלכתו בירושלם ותפילתו בה)⁶ וגם הח'ליפים העבאסיים הראשונים דקדו במצווה זו מאוד, כפי שמוכחות הידיעות על ביקוריהם ותפילתם בירושלים (זיארה) של אלמנצור⁷, של אלמהדי⁸ ושירו של מעלא בן טריף, משוחררו של אלמהדי⁹. לא בשדה הפוליטיקה, אלא בשטח הדת בלבד צריכים אנו איפוא לבקש את הדחיפה המקורית להערכתה של קדושת ארץ-ישראל באסלאם הקדום. טיבה, צורותיה, ומקורה של הערכה דתית זו הן הנושא של עיוננו.

כידוע, אין בערבית שם מתאים בדיוק למושג ארץ-ישראל¹⁰, אלא עוד מן הזמנים הקדומים ביותר שימשה מלת שאם "ארץ הצפון" כמובן זה, גם כשהיה המדובר בהיסטוריה העתיקה של עם ישראל. משום כך צריכים ההיסטוריונים המוסלמים להוסיף לפעמים למלת שאם הגדרה מצמצמת, כפי שעושה למשל אבן עסאכר¹¹, בפרושו לחדית' הידוע של אַנס בן מאַך (במאה הא' להג'רה). כי שאם היא הטובה שבארצות אללה ואהובה עליו ביותר, באמרו: והיא ארץ פלסטין. אין צורך לומר במקום זה שגם בפי היהודים נודחו השמות שאם וארץ-ישראל, וכך משתמשים במלה הסופרים היהודים כותבי ערבית מסעדיה גאון ועד תנחום ירושלמי ועוד¹².

עובדה זו מפליאה במקצת, שהרי בקוראן¹³ נמצא שם לארץ ישראל, והוא הארץ הקדושה (הוי עמי, בואו אל הארץ הקדושה, שאלהים חלק לכם) — התרגום הערבי המתאים לביטוי: אדמת הקודש¹⁴, ארעא דקודשא. אופייני מה שיש בפי המפרשים, לומר בדבר הגדרתו של כינוי זה¹⁵. מלבד ניהושים בודדים כמו "ירושלים ואגפיה", "יריחו וארצה", "הר סיני ומה שסביבו", יש בעיקר שתי דעות, של אלכ'אבי, ההיסטוריון הקדמון המצויין, המגדיר: מחוז דמשק, פלסטין, וחלק של אַרְדן, כלומר מה שנתקדש בזמן כיבושי דוד המלך, ושל קתאדה, הקנאי לקדושת דמשק¹⁶, הקובע:

(5) ר' חלק א', ע' 80, שו' 12. (6) ר' ZDMG XXIX, S. 85.

(7) ר' א-טברי, ח"ג, ע' 372. (8) ר' כנ"ל, ע' 500.

(9) ר' יאקות, בלדאן ח"ד, ע' 354, שו' 11.

(10) במשפטים כגון: היתה ארץ בני-ישראל מחולקת לשנים עשר גורלות (אבן עסאכר,

ח"א, 14, 5) אין המלים הנדפסות בפוזר שם עצם פרטי ממש.

(11) ר' ח"א, ע' 33, שו' 11.

(12) ר' מאמרו של באכר, JQR XVIII, ע' 564-565, ושאר המקומות שצינן א. שטראוס,

תולדות היהודים במצרים וסוריה, ע' 146, הערה 9. דוגמה אופיינית ביותר נמצאת בספרו של מאן,

היהודים במצרים, בתעודה שנדפסה שם בח"ב, ע' 172: בניגוד לשם דמשק הבא בתעודה בשורה 11

מצייין שאמין שבדמשק — בית-כנסת של אנשי ארץ-ישראל; השווה ש. אסף, ידיעות י"א, חוב' ג'ד', ע' 42.

(13) ר' טורה ה', כ"א (כ"ד).

(14) ר' זכריה ב', ט"ו.

(15) ר' בייחוד א-טברי, תפסיר, כרך ששי, דפוס 1321, ע' 98; דפוס 1326, ע' 110; נוח

לשימוש הוא הסיכום (עם שמות הפרשנים הקדומים) בא-111, ח"א, ע' 325.

(16) הוא מרחיב את החדית' המפורסם על שלושת המסגדים, שיש לחבוש לקראתם רכובים (שיש

לבקר בהם), כלומר — מכה, מדינה וירושלים, גם על דמשק, בפרשו אִתִּין בסורה בשם זה (צ"ה, א')

כמוסב על מסגד דמשק. פירוש זה הוא דעת יחיד.

שאם כלה, כל הארץ בין נהר פרת לעריש של מצרים, כלומר גבולות הארץ המובטחים בתורה, וזה — מוסיף אֶל־טב־רי — הוא המוסכם אצל כל הפרשנים, ההיסטוריונים ובעלי המסורת.

השם הארץ הקדושה מצוי למדי במסורות העתיקות, ואנו נביא אחדות מהן, שיש בהן משום סמיכות לנושאנו. חֶבֶר (חכם יהודי) ניבא לח'ליפה עמר ש־אמיר ארץ הקדושה — מעאויה — ימלך (17). בעל המסורת אבו דאוד (18) מוסר את דברי עבדאללה בן חואלה: השליח שם את כפו על ראשי ואמר: כשתראה את הח'ליפות קובעת לה מקום בארץ הקדושה יקרו הרעש והבלבולים והגזירות הקשות, והשעה (יום הדין) תהיה אז קרובה יותר מְכַפִּי לראשך. והחכם עֲטֵה מוסר: לא תקום השעה עד שיביא אללה את מיטב עבדיו אל ירושלים (בית אל־מקדס) והארץ הקדושה (19). אגב דבריו על קבורת עצמות יוסף מעיר עֲרֹה בן א־זַבִּיר, שכתב בערך בשנים 680-700 לספ"ה: ומאז מביאים היהודים את מתייהם אל הארץ הקדושה (20).

ואולם הכינוי הארץ הקדושה לא היה יכול להתקיים בפני השם הקצר שאם, כי הגדרת גבולות הארץ הקדושה, שחכמי האסלאם וחסידיו יכלו לקבל מפני יהודים או נוצרים — עיין לעיל — לא היתה שונה, או על כל פנים לא שונה בהרבה, מן המושג הגיאוגרפי שאם. שני השמות התחלפו אצלם, ולפעמים גם בית אל־מקדס מציין את הארץ (כמו בסורית, וכמו השם ירושלים בפי היהודים; מכאן הזהוי ירושלים = שאם; וכך תלמוד ארץ־ישראל = תלמוד ירושלמי = תלמוד שאמי), הדברים על יום הדין בארץ הקדושה, שהובאו זה עתה, נאמרו על שאם (21), ועל עצמות יוסף ויעקב אומר אבן עבד אל־חַכִּם (22), שהובאו אל בית אל־מקדס. במלה שאם דבקה איפוא קדושה כמו בשם המורכב הארץ הקדושה עצמו.

מן המסורות המרובות על קדושת הארץ אביא רק כאלה שיש מהן משום ביאור לחיבתה על חסידי האסלאם. גדולה היא מצוות ישיבת שאם (23). כשאבן חואלה, הנזכר לעיל, אינו חפץ להישמע לגזירת מוחמד לגור בשאם, משכנעו הלה בקראו לפניו את דברי אללה: היא המובחרת שבארצותי, ועל כן אכניס בה את הטובים שבעבדי (24) — מימרה שקשה שלא לראות בה הד של המאמר: הארץ חביבה עלי... ישראל חביבין עלי... אמר הקב"ה: אכניס ישראל, שהן חביבין עלי, לארץ שחביבה עלי (25). שאם היא מהאג'ר אברהים, הארץ שהיגר אליה אברהם, כי מצות ההגירה לשם שמים, דוגמת הגלות במובן חסידי, במקומה עומדת גם לאחר ההגירה הראשונה עם מוחמד (26), ו: מיטב בני האדם גולים למקום שגלה שם אברהם (27). כמובן אפשר למצוא גם כאן מגמות

(17) ר' א־טב־רי, ח"א, ע' 3251-3252. (18) ר' ספר ט"ו, סעיף ל"ג.

(19) בספרו של א־נַנְיָרִי, ח"א, ע' 333.

(20) א־טב־רי, ח"א, ע' 486, שו' 12.

(21) בספרו של אבן עסאכר, ח"א, ע' 65.

(22) ר' פתוח מצר, ע' 18, שו' 12; ע' 22, שו' 21.

(23) ר' אחמד בן חנבל, כרך ד', ע' 67, ומקבילות.

(24) ר' אבן עסאכר, ח"א, 33, 3; ור' גם הערות המהדיר על מקורות אבן עסאכר

בשולי ההוצאה הדמשקית.

(25) ר' במ"ר כ"ג.

(26) השווה חדי'ת א־נייה (הכוונה), שבו פותח אוסף המסורות של אלבח'ארי.

(27) ר' אבו דאוד, ספר ט"ו, סעיף ג'; אבן עסאכר, ח"א, ע' 34; ועוד.

פוליטיות: סוריה וארץ ישראל היו במשך כל ימי האומיים מועדות להתקפותיו של הצי הביזנטי; במצוות ישוב ארץ שאם היתה אפוא זיקה למלחמת המצוה; ובאמת נמצא, למשל, החדית, שהובא זה עתה, בספר הג'האד (מלחמת מצוה) באוסף של אבו דאוד²⁸, אך תהיה זאת החלפת המוקדם והמאוחר, אם נראה במצב הצבאי את המקור לאותם חדיתים.

הסיפורים על אבות המיסטיקה המוסלמית באים כאן לעזרתנו ומעמידים את הדברים על כנם: על אבו מסלם אל-ח'ולאני, אחד החסידים הקדומים, נאמר²⁹: הוא היגר אל הארץ הקדושה והכוונה היא, כפי שיש ללמוד מאבן סעד³⁰, ומהמשך הסיפור בח'ליה, שהוא יצא מבצרה שבעראק מולדתו, אל ארץ שאם, הגירה לשם שמים. — גולדציהר³¹, מביא את דברי המוטא (במאה ה'ב' של ההג'רה) שהחסיד אבו ד'רדא הזמין את סלמאן אל-פארסי, אבי הצדיקים מגזע פרסי, לבוא אל הארץ הקדושה³², והלה עונה שלא הארץ מקדשת את יושביה, אלא הצדיק מקדש את המקום שהוא יושב שם; גולדציהר נוטה לראות גם כאן תעמולה בזכות סוריה האומיית ונגדה, אך ויכוחים דומים וסוערים הרבה יותר נמצאים ביחס לביקור הכעבה, כגון הסיפורים הנהדרים בתזכרה של עטאר³³ על הכעבה הבורחת ממקומה, כדי להקביל את פני ראבעה הקדושה, דבר המוכיח שהצדיק חשוב יותר אפילו ממקדש האסלאם. זאת היא שאלה דתית כללית, ואולי לא מן המותר להעיר שבספר למע של היסטוריון המיסטיקה המוסלמית א-סראג'י³⁴, מסופר כי אמנם קיבל סלמאן אל-פארסי את הזמנתו של החסיד הסורי והלך ברגליו מעראק לארץ שאם. — אבו ד'ר החסיד, אויבם המושבע של האומיים, ביקש מן הח'ליפה עת'מאן את הרשות להסתופף בבית אל-מקדס, אם לא יורשה לגור במכה³⁵. — א'ניס אל-ק'רני, אחד החסידים הראשונים, נשאל היכן הוא מצוה לחיות, הוא עונה: בשאם; משפונה אליו השואל במלים: ואיך הפרנסה שם? — כנראה מפני שהיה ידוע שלא היתה טובה, מקלס א'ניס את קטני האמונה³⁶; דבר זה מזכיר את שיחת מוחמד ואבן חואלה שהובאה לעיל, ומדרשים רבים. — בא'יניד ב'סטאמי, המיסטיקן הפרסי הגדול (מת 875 לספ'ה בקירוב), משקיבל עליו נדר ההינזרות מן העולם, יצא לשאם והכין עצמו שם במשך שלוש שנים של סיגופים לדרכו בקודש³⁷. — הדוגמה המפורסמת ביותר של בעל סוד שביקש את תיקונו

28 ואין צורך לומר שבספריו המאוחרים, שנכתבו בימי מסעי חצלב או אחריהם, תופס מוטיב זה מקום בראש; ר' בספר: המרצת מאמיני האסלאם — לקבוע מושבם בארץ שאם לעבד א-סלאם א-סלמי (מת 1262 לספ'ה), שיצא לאור בירושלים, 1940, ע"י אהמד סאמה אל-ח'אד'די.

29 ר' תלית אל-א'וליא, ב', ע' 125, שו' 7.

30 ר' טבקאת ו', ב', ע' 157, שו' 22.

31 ר' גולדציהר, כנ"ל, ע' 27.

32 גולדציהר מנקד אל-מקדסה, המקדשת, בשים לב לתשובתו של סלמאן. אך לאור הדוגמאות המרובות (מן הספרות העתיקה) לשם: הארץ הקדושה (אל-מקדסה), שהובאו לעיל, אין להוציא את המלה ממטבעה המצוייה.

33 ר' כרך ה', עע' 61-63.

34 ר' ע' 135.

35 ר' אנסאב אל-אשראף ח"ה, ע' 51.

36 ר' עטאר, תזכרה ח"א, ע' 20, שו' 21.

37 ר' שם, ע' 136, שו' 9.

בשם הוא אברהים אֲדָהִים. אחד מאבות המיסטיקה בארץ איראן הצפונית-מזרחית (מת 780 לספה"ג בקירוב). אמר אברהים אדהים: מימי לא נהייתי בחיים אלא בארץ שאם הייתי בורח בשביל הדת שלי מהר אל הר; פלוני היה רואה אותי ואומר: זה משוגע, פלוני היה רואה אותי ואומר: זה כתף³⁸, כי אברהים אדהים לא היה נהנה מסעודה שאינה שלו והיה משכיר עצמו — בשם — להיות קוצר ושומר פרדסים, סבל וכיו"ב³⁹; וכך אמר אברהים: יצאתי אל שאם כדי לבקש שם פרנסה בהיתר; פלוני היה רואה אותי ואומר זה עני⁴⁰, פלוני היה רואה אותי ואומר: זה כתף⁴¹.

אבות החסידות המוסלמית, כמו באיזיד ביסטאמי, אברהים אדהים, ואבו מוסלם אלח'ולאני, נדדו איפוא מארצם אל שאם, כדי למצוא בה את תיקונם⁴². קשה שלא למצוא קשר בין עובדה זו לבין המסורת (החוזרת בצורות שונות במקומות רבים) האומרת כי שאם, שהיא מולדת הנבואה⁴³, היא גם: 'מִכְרָהּ הַסַּגְפִּינִים וְעוֹבְדֵי הָאֵל'⁴⁴, וביתר דיוק: מקום משכנם של ארבעים הצדיקים, שבזכותם יורד הגשם, ונמנעות המגפות, ובכלל — העולם קיים. צדיקים אלה נקראים לרוב אַבְדָּאֵל, כלומר המתחלפים, מפני שמדי מות אחד מהם, שם אלה אחר תחתיו⁴⁵. מסורת זו מיוחסת לעלי או לכעב, המומר היהודי המפורסם, או לחסן בצרי, אחד מאבות הכנסייה המוסלמים⁴⁶. אף-על-פי שהמסורת נמצאת באוסף חדיתיים קלאסי כשל אחמד בן חַנְבַּל, נראה בעל-פי שהיא אינה קדומה. כלומר שלא קדמה לאבות החסידות המוסלמית שנזכרו לעיל (חוץ מאיזיד, כמובן), אלא נתהוותה בקירוב בזמנם. כי עצם הייחוס אל עלי, כעב, או חסן בצרי הוא חשוד ביותר, והשימוש במונח קבוע⁴⁷ חדש אבדאל, שאינו לא בקוראן ולא בשירה העתיקה, מראה שקדמה לה התפתחות מסוימת. על כל פנים אין חדיתי זה אלא אספקלריה וסיכום של היחס אל הארץ הקדושה באסלאם הקדום.

(38) ר' אבן עסאכר, ב' ע' 173.

(39) ר' ביוגרפיות שלו ברטאלה של אל-קשירי, בלמע, בתזכרה, בחליה וכד'.

(40) בשם היו קוראים לצופים פקרא, עניים, על שם הפסוק: העניים המהגרים — קוראן נ"ט,

ח' (למע, ע' 26); אך כאן הכוונה — כמובן — לעני ממש.

(41) ר' אבן עסאכר, שם, שם.

(42) גם סַפְּטָאן אֶת־וֹרִי, הצופי הבצרי הגדול, שהה בארץ-ישראל (רמלה, ירושלים, אשקלון)

לפי הַלְתֵת אֶלְצִיָּא, כך ששי, ע' 367; 369. אך לא נאמר במקורות (שקראתי) במפורש שהוא נדד לשם מטעמים דתיים, אולי משום שהדבר היח מובן מאליו.

(43) אמר צ'מרה בן רביעה: שמעתי שמעולם לא נשלח נביא אלא מארץ שאם, ואם לא היה

משם, הועתק אליה במסע גליה (כמו מוחמד לפי האגדה היהודית), אבן עסאכר, כך א', ע' 36.

(44) ר' אֶבְדָּאֵל, א', ע' 340.

(45) ראוי לציין שבדרך-כלל נמצאת מלת אבדאל רק ברבים. אף-על-פי שהפירוש הניתן בפנים

אפשרי הוא, דומה הוא יותר לנטיון לבאר מלה, הקיימת מכבר, מלהסגך אמיתי של מקורה. לפי שעה איני יודע מהו. קשה להניח שיש קשר בינה ובין המלה הסורית בדול, משוגע, אם גם אבדאל ובדול קרובים מאוד בצלולם. החסידים הראשונים ביקשו להראות כמשוגעים; ר' דברי אברהים אדהים על חייו בשם (כלעיל).

(46) ר' האוסף הגדול של נוסחאות מסורת זו בספרו של אבן עסאכר, א', ע' 59—62.

(47) רק במסורת המיוחסת לחסן בצרי נאמר במקום אבדאל — צדיק (ר' אבן עסאכר,

א', ע' 62).

וכאן יש לעמוד על פרט חשוב אחד. כפי שראינו, בחר אברהם אדהם לשוטט בארץ שאם ולבקש שם פרנסה בהיתר. המושג הזה של חֵלָאָה, כלומר פרנסה שאין דבק בה אבק של גזל או עושק, הוא ככלל גדול בתורת החסידות המוסלמית⁴⁸, וקשור הוא כאן דווקא בארץ הקודש. מן הראוי להוסיף עוד שבביוגראפיה הפרסית הגדולה של אברהם אדהם, בתזכרה של עטאר⁴⁹, מספר הנ"ל כיצד ארבעים הצדיקים מתפללים במסגד ירושלים בסתר הליילה, ורק מי שאוכל בהיתר יוכל לבוא בסודם. מעניין ביותר הוא סיפורו של בעל התזכרה⁵⁰, על אבו אסחאק בן שהריאר פֶּאֶרְוֵנִי, הפטרון והקדוש של המלחים יורדי הימים (מת 1034 לספה"נ), כי מקום מגורו היה בשיראז בארץ פרס, אך אכילתו היתה מזרע חיטים שהובא בשבילו מירושלים, ונזרע באדמת היתר, כשם שהוא גם לבש רק בגדים עשויים מחומר שלא דבק בו קורטוב של עושק. סמיכות זו של אכילה מפרי ארץ-ישראל לאכילה בהיתר היא המשך של היחס שמצינו אצל אבות המיסטיקה המוסלמית הראשונים. בדברנו בפֶּאֶרְוֵנִי הגענו אל תקופת ההתפתחות המלאה של הצופיות. בן־דורו, אבו סעיד אבן אבי אל־ח'יר (מת 1049 לספה"נ), מספר על אדם פשוט שהועתק בחזקת־היד מפרס הצפונית אל בגדאד, משם למכה, משם למדינה עד שהגיע לירושלים, ושם התגלה לו אל־ח'יר (אליהו הנביא), שקיבלו להיות תלמידו, והלה חזר אל מולדתו כאדם גדול וצדיק הדור⁵¹. אבו סעיד אבן אבי אל־ח'יר הוא הקוטב של המיסטיקה המוסלמית הקיצונית, שהשתחררה מכל הכבלים והאבזורים החיצוניים של הדת הנגלית; שיחתו לפי תומו בדבר ההתגלות בירושלים מבליטה את חשיבותה המיוחדת של ארץ הקודש בעיניהם של בעלי תורת הסוד המוסלמית גם בזמנו.

דבר זה מתאשר כנראה מפרט מיוחד במינו בחיי אל־עזאלי (קרי: גזאלי), גדול התיאולוגים המיסטיים באסלאם (מת 1111 לספה"נ). בספרו האוטוביוגרפי: החולץ מן המבוכה⁵² מספר אל־עזאלי איך הגיע לכלל החלטה לנטוש את משרתו המפוארה בבית־המדרש אל־ניטאמיה (קרי: ניזאמיה) בבגדאד, את ביתו, ידידיו ורכושו, ולהקדיש עצמו לחיי סיגוף ותיקון הנפש: הוא הפריח שמועה ברבים שיעלה לרגל למכה, אך לאמיתו של דבר פנה אל שאם, ושהה שם קרוב לשנתיים: ולא היה לי עסק בה אלא הבדידות וההתייחדות והמאמץ בהתעסקותי בטיהור הנפש ובתיקון המידות ובפינוי הלב לזכר אללה, כפי שהשגתי מתוך תורת אנשי הסוד, והסתופתי זמן ידוע במסגד דמשק ועליתי למגדל המסגד במשך כל היום וסגרתי הדלת בעדי. אחר כך רכבתי אל ירושלים ושם נכנסתי כל יום אל מסגד הסלע וסגרתי את הדלת בעדי. ורק אחרי כן עלה למכה, לאחר

48) כשמספר ר' בנימין מטודילה על החליפה של בגדאד שהוא מתפרנס מקליעת מחצלות אין כאן סיפור הבאי ילדותי, אלא הד רציני של השקפת החסידות המוסלמית, שלפיה כל הכנסות הממשלה הן גזל, וצדיק וירא־שמים לא ינהה מהן. גם ברומן העממי המצרי, שגיבורו הוא הסולטאן ביברס, מסופר על המושל שלא אכל מהכנסות השלטון אלא מיגיע כפיו בלבד. [סיפור דומה על דוד המלך מצאנו אצל ה'עלבי, קצץ אל־אנביא, ע' 235 (מהדורת 1356 ה').]—

49) ר' כרך א', ע' 103. 50) ר' כרך ב', ע' 293, שו' 23.

51) ר' אסראר אל־חוחד, בספרו של ניקולסון, Studies in Islamic Mysticism, ע' 66.

גם לאברהם אדהם מתגלה אליהו הנביא בארץ הקדושה; ר' אל־קשירי, רסאלה, דפוס 1330 לתג'רה, ע' 8.

52) ר' ע' 30 (דפוס 1329 להג'רה).

שהשתטח תחילה על קברו של אברהם בחברון. כמו בכל דבר ממשיך ומשלים כנראה אף-ע"פ גם בעניין שלפנינו את המסורת הגדולה של האסלאם הקדמון. בנוגע לשאלה מה היה מקורו ושרשו של יחס זה אל קדושת הארץ חפץ אני להסתפק לפי שעה ברמזים אחדים בלבד. מסתבר שהשפיעה ביותר הדוגמה הנוצרית. ארץ-ישראל היתה במאות שלפני כיבוש האסלאם המרכז הפורח ביותר של הנוצרות המתבודדת ושל עצייה לרגל למען חיי בדידות נזיריים, ולו זמניים. הספרות הערבית הקדומה שמרה לנו לא מעט ידיעות על חיים אלה. אזכיר פרט אחד משום הדמיון המרובה לדברי אבראהים אדהם על שהותו בשאם. בספרו של אבן עבד אל-תפם⁵³ מסופר על פגישה עם כומר (שמאס) נוצרי מאלכסנדריה, בסביבות ירושלים, והלה מודיע: לא באתי הנה אלא כדי להתפלל בכנסייה של ירושלים ולשוטט בהרים אלה במשך חודש אחר: עשיתי זאת נדר על עצמי. הרי הלבנון ואמנוס, משכנות הנזירים הנוצריים, הם לפי א-נוירי⁵⁴, גם מקום מגוריהם של ה-א-ב-ד-א-ל המוסלמים, וחסידי הר לבנון מופיעים כבעלי "פעולות" עוד בספרו של סעדי (המאה הי"ד לספה"ג)⁵⁵.

אף-על-פי-כן אין להוציא מן הכלל גם אפשרות של השפעה יהודית. אמנם, כמעט אין לנו ידיעות היסטוריות מן התקופה הנדונה, כלומר המאה שלפני התגלות האסלאם ואחריה. אך בסוג מסויים של ספרות החסידות המוסלמית הקדומה משוקע כל כך הרבה חומר מן המדרשים⁵⁶, שקשה להעלות על הדעת שלא היה כאן מגע ישר ודוגמה בחיים. ולאור אפשרות זאת יש לשאול אם אין לראות כמה מן המדרשים שלנו באור היסטורי חדש. למשל דבריו של ר' לוי: בשעה שהיה אברהם מהלך בארם נהרים ובארם נחור ראה אותם אוכלים ושותים ופוחזים; אמר: הלאי לא יהא חלקי בארץ הזאת. כיון שהגיע לסולמה דצור, ראה אותם עסוקים בניכוש בשעת הניכוש, בעידור בשעת העידור; אמר הלאי יהיה חלקי בארץ הזו⁵⁷; או של ר' יוחנן: טוב פת חרבה-זו ארץ-ישראל, שאפילו אוכל אדם בה פת ומלח בכל יום ודר בתוכה זוכה לעולם הבא, מבית מלא זבחי ריב-זו חוצה לארץ. שהיא מלאה חמטים וגזילות⁵⁸. האין כאן מה האג'ר אבראהים וחלא'ל, האידיאה שארץ הקודש, שאליה הגר אברהם אבינו, היא ארץ של הפרנסה בהיתר, שאדם זוכה בה ובשכרה ביגיע כפיו—בניגוד לחוץ לארץ. אין אנו יודעים הרבה על אבלי ציון וחוגגי ירושלים במאה היא⁵⁹. בדיקה חדשה של מקורותינו, לאור ספרות החסידות המוסלמית העצומה, אולי תוכל להביא כאן תוספת ידיעה.

לבסוף עלי להדגיש שעם כל ההערצה שזכתה בה ארץ הקודש בחסידות המוסלמית, מקומה כאין וכאפס לגבי הכעבה ומכה ואגפיה. קדושת ארץ-ישראל נתקבלה באסלאם בתוקף ההשפעה היהודית והנוצרית. אך לאחר שהאסלאם הגיע למיזא התפתחותו, לא הוסיפה להיות בולטת בתודעתו הדתית, ומשנשכחו הזעזועים של תקופת הצלבנים, נעלמה מן האופק הדתי כמעט כליל⁶⁰.

53 ר' פתוח מצר, ע' 54, שו' 14. 54 ר' כרך א', ע' 340.

55 ר' גולסתאן, שער שני, סיפור תשיעי.

56 ר' — דרך משל — במאמרי אסראיליאת, תרביץ ו', ע' 89—101; 510—522.

57 ר' ב"ר, ל"ט (תיאודור-אלבק, ע' 371).

58 ר' ילקוט שמעוני למשלי י"ז, א'.

59 על תקופה מאוחרת יותר ר' ספר הישוב ב'.

60 כאנאכרוניסמוס נראית העובדה שהציר האפגאני בקאהרה נהג לבוא במשך כמה שנים לירושלים

כדי לקבוע את מושבו במסגד אל-אקצא בחודש רמצאן (קרי: רמדאן).